

Zsidai Ágnes¹

**A jog mint legitimitáció² –
A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban**

Absztrakt

Tanulmányunkban a jog mint társadalmi alrendszer funkcióváltását szeretnénk bemutatni a magyarországi rendszerváltozás(ok) perspektívájából. Vizsgáljuk a Rákosi-éra és a későkádárizmus érvényességi-legitimitációs alapjait és a jog legitimitációs eljárásban játszott szerepét. Míg a totalitarizmus idején a politika a jogot teljes mértékben instrumentalizálta, 1956 után a politikai pragmatizálása lehetővé tette a jogi alrendszer viszonylagos önállóságának megteremtését. Ezáltal paradox módon a jog egyrészt legitimitációs tényezővé vált, másrészt maga is gyengítette a monopolisztikus hatalomgyakorlást, és hozzájárult a békés, kompromisszumos rendszerváltáshoz.

Kulcsszavak: diktatúra/demokrácia, totalitarizmus, pragmatikus hatalomgyakorlás, legitimitás, legitimitáció, legalitás, jogi instrumentalizálása, jog relatív funkcionális önállósága, jogállam

Abstract

In our study, we would like to present the changing functions of law as a social subsystem from the perspective of the Hungarian regime change. We will examine the foundations of validity-legitimacy in the Rákosi era and late-Kadarism and the role of law in the legitimation process. While during the totalitarianism politics instrumentalised law entirely, after 1956, its political pragmatism allowed the legal subsystem to establish relative autonomy. In this way, law paradoxically became a legitimating factor on the one hand, but also weakened the monopolistic exercise of power and contributed to a peaceful and compromised regime change.

Keywords: dictatorship/democracy, totalitarianism, pragmatic exercise of power, legitimacy, legitimation, legality, legal instrumentalisation, relative functional autonomy of law, rule of law

¹ Habil. egyetemi docens, ELTE ÁJK Jog-és Társadalomelméleti Tanszék.

² DOI 10.59558/jesz.2024.4.227

1989 júniusában Budapesten újra temették Nagy Imrét, 1956 miniszterelnökét és mártírtársait. A magyarok 1989 augusztusában a kelet-európai piknik alkalmával megnyitották a határokat Ausztria felé. Még ez év októberében leomlott a berlini fal. Méltán gondolhattuk: történelmet élünk.

Még fel sem ocsúdtunk az eufóriából, a hivatásos elemzők, politológusok, szociológusok rögtön nekiláttak nemcsak a történések értékelésének és minősítésének, hanem váteszi jóslatok gyártásának is. A tudományos leírással keveredtek a „rég” és az „új” önmeghatározására, megragadására irányuló, a *belső ellenzék* sokszor érzelmileg, ideológiailag megterhelt, publicisztikai vonásokkal teli kritikái, valamint a *külső* megfigyelők ugyancsak különböző műfajban megfogalmazott elemzései. Ez a helyzet csak bonyolódott azáltal, hogy a váltás leírására hivatott tudósok, politológusok, szociológusok, közgazdászok, jogtudósok jórésze mintegy három évtizede maga is involválódott a politikába, az átalakulás pártpolitikailag aktív cselekvőjévé vált. Azóta „sok víz lefolyt a Dunán”: az aktorok jórésze csalódottan kivonult a politikából. Mára a félig még rendszerváltó, de korosodó, ugyanakkor gazdaságilag-politikailag stabilizálódott új elit a XX. századi magyar történelem „újra értelmezésével” és az ezredforduló első évtizedének kemény kritikájával már más megvilágításba helyezi a rendszerváltást megelőző későszocialista korszakot. Ám nem kerülhetjük meg a kérdést: honnan jöttünk – hová tartunk?

I. Előzetes megjegyzések a magyarországi rendszerváltás problémájának fogalmi tisztázásához

I.1. Diktatúrából demokráciába?

Abban általában megegyeztek a vélemények, hogy a '80-as évek végén, '90-es évek elején Közép-Kelet-Európában „rendszerváltás” zajlott le. Jelen tanulmányunkban nem kívánunk belemenni a rendszerváltás történetfilozófiai értelmének, gazdasági, szociológiai, társadalomlélektani tartalmának elemzésébe³, mondanivalónk kifejtése érdekében azonban érdemes tisztázni pár terminológiai problémát.

A rendszerváltás folyamatát – bár különböző aspektusból – többen a *diktatúra/demokrácia* ellentétpárjával, illetve fogalmi alternatívájával közelítik meg. E fogalmaknak szociológiai leírásra való alkalmatlansága, ideológiai jellege már abban is megmutatkozik, hogy a bolsevizmus – ugyan jelentésében bizonyos módosulásokkal – önmagát diktatúraként: a proletariátus diktatúrájaként írta le. A szocialista *Ancien Régime* diktatúraként való megragadása és meghaladása az akkori konzervatív és liberális, országon belüli és azon kívüli ellenzék részéről is legitimációs, önmeghatározási igényeket elégített ki, hiszen a forradalmi átalakulás csak a diktatórikus hatalom- és uralomgyakorlással szemben alapozható meg. A fogalom tudományos használatának, heurisztikus és magyarázó értékének

³ Jóllehet, a „rendszerváltás”-ként történő leírás lényegileg függ a „rendszer” általunk használt fogalmától. Sokan elégedetlenek továbbá annak lezajlásával és „hozadékaival”, ám az nem vitatható, hogy történetileg és a tapasztalati valóságot tekintve hatalmas változások történtek a szocialista köztulajdon lebontásával, a magántulajdon dominanciájának elismerésével, az elmúlt évtizedekben a tulajdonosi réteg többszöri átrendeződésével, s úgy tűnt, hogy központilag vezérelt gazdasági és más társadalmi alrendszereket igazgató bürokratikus igazgatás átadja a helyét a piaci koordinációnak, továbbá a művészetben, a tudományban jellemzőnek tekintett klasszikus rendező elveknek és értékeknek. Felbomlott a politikai hatalmat gyakorló egypártrendszer, választások eredményeképpen lecserelődött a politikai elit – immár többször is. Elmaradt (vagy csak nagyon esetlegesen történt meg) az „igazságtétel”, az informális kárpótlás, egyfajta erkölcsi megújulás. Lásd ehhez Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. In *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., 2007. április, 305-306. o.

problematikusságát az sem oldja fel, hogy a leírásokban a '80-as években már különbséget tesznek a Rákosi-rendszer „kemény”, totalitárius és a Kádár-rendszer „puha” diktatúrája között. Másik oldalról: demokratikus hatalmi berendezkedés és politikai kultúra hiányában a tudományos leírás szempontjából ugyancsak nem tudunk mit kezdeni a proletárdiktatúrával paradox módon együtt emlegetett „népi demokrácia” és „demokratikus szocializmus” terminológiáival sem.⁴

Hasonló csúsztatást láthatunk az átmenet *forradalomként* való aposztrofálásánál is. Minden gyökeres változás ellenére nyilvánvalóan hiányoztak a forradalom olyan „kellékei”, mint a rendkívüli állapot – vagyis a hatalom elementáris fenyegetése, az alul lévők tömeges elégedetlenségéből és fenyegetettségérzéséből kiváltott permanens izgalmi állapota –, továbbá (mind a vallási, mind a szekularizált) forradalmakra jellemző, személy vagy intézmény által hordozott karizmatikus elem. Így az átmenet aktív résztvevői, a „politikacsinálók” a forradalom fogalmát csendes, néma, vértelen, konzervatív, tárgyalásos, békés, sőt „bársonyos”, „melankolikus” forradalommal szelídítették, – legutóbb pedig a „fülkeforradalommal” transzformálták.

Az átmenet tudományos (!) leírásához nem jutunk sokkal közelebb a rendszerváltás történetfilozófiai értelmének *demokráciaként* való megragadásában⁵ sem. Mint ahogyan azt a 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított 1949-es magyar Alkotmány preambuluma is rögzíti: célunk a többpártrendszerre épülő parlamentáris demokráciát és szociális piacgazdaságot megvalósító jogállam megteremtése, ám a 2011-es április 25-i Alaptörvény – „1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének” visszaállítását – „hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje” kezdetét csak 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítja.

Értelemszerűen a mindenkori alkotmányok deklaratív, teleologikus tételei, „hitvallása” bázisát képez(het)i a politikai intézményrendszer normatív alapjainak, ezzel együtt makroszinten – egyéb más funkciók mellett – legitimációs funkciót tölt(het) be. Ám a „demokrácia” alkotmányos célkitűzése jellegénél fogva alkalmatlan az átmenet, de akár még egy stabilizálódott társadalmi-politikai berendezkedés szociológiai leírására is. A piacgazdasággal összekötött parlamenti demokrácia tételezése maga is egy, a Nyugat történelmi fejlődéséből deduktíve levezetett teleologikus történelemfelfogás eredménye: valójában nem más, mint a jelenleg legelterjedtebb politikai ideológiák egyike.⁶ A világrendszer

⁴ Úgy vélem, hogy ebben a vonatkozásban mértékadónak kell tekintenünk Hannah Arendt diagnózisát az európai politikai (morálfilozófiai) gondolkodás tehetetlenségéről (vagy benuátlásáról), és e gondolkodás hagyományos kategóriáinak használhatatlanságáról, amikor szembesülni kellett a fasizmus és bolsevizmus által kifejlesztett, a világtörténelemben eddig még példa nélkül álló politikai-uralmi berendezkedésével, a terror új államformájának katasztrofális következményeivel. A totalitárius uralmak ugyanis nem értelmezhetők a tyrannizmus, illetve diktatúra hagyományos kategóriáival. E rendszerek a politikai uralomnak olyan új struktúraelvét és struktúraformáját jelenítik meg, amely a tudományos gondolkodás részéről új fogalomalkotást igényel. Ahhoz, hogy a Magyarországon végbemenő rendszerváltás értelmét és jelentőségét ideológiai előfeltevésektől és elfogultságoktól mentesen megvilágíthassuk – kikapcsolva a diktatúra-demokrácia normatív jellegű fogalom-párját –, szükséges a totalitárius uralom struktúra-formájának, működési módjának – és ami vizsgálatunk szempontjából elengedhetetlen – fejlődéstörténeti stádiumainak elemzése. (Ebből magától értetődően következik, hogy a totális uralom fogalma fejtegetéseinkben nem normatív, hanem leíró jelleget ölt.) In Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford.: Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992.

⁵ Kornai szerint például a rendszerváltás minimumfeltételeként nem jönnek számításba a kormányzat minősége, a demokrácia állapota, stabilitása, az alkotmányos megfogalmazások. In Kornai: i.m. 311. o.

⁶ A régebbi korokban a történelem mint legitimáció hangsúlyosabban került előtérbe, tulajdonképpen az isteni, transzcendentális legitimáció mellett a másik jelentős igazolási forrása volt a hatalomnak. A kora újkorban, még a modernitás előtt ez különösen egyértelmű, ám éppen az alábbiak mutatják, hogy a modern korban sem tűnt el. Lásd pl. Rigó Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai (I-II. kötet), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 88-100. o.

perspektívájába állítva pedig az is könnyen belátható, hogy minden jószándékú törekvés ellenére igazából sem remény, sem pedig nincs igény arra, hogy a világ összes országát szuverén és demokratikus módon kormányozzák, arról nem szólva, hogy a még a magát demokratának tartó politikusok demokrácia-értelmezései is erőteljesen különböznek.

Bizton csak az állítható, hogy a kelet-európai átalakulás valami „más” felé tart. Mint ahogyan a posztkommunista társadalmak mutatják: restaurálódhatnak a régi tekintélyuralmi viszonyok, kialakulhatnak „hibrid” berendezkedések, állandósulhatnak zavaros állapotok, egyes országok pedig jó eséllyel teremthetik meg a politikai demokráciát.

I.2. Legitimitás, legitimáció, legalitás

Jelen tanulmányunkkal nem a totalitárius rendszerek legitimitása körül fel-felcsapó, véget nem érő tudományos vitához kívánunk hozzájárulni, de – ahogy a tanulmánycímünkéből fakad – nem kerülhető meg annak rögzítése, hogy miként határozzuk meg a legitimitás, a legitimáció és a legalitás fogalmait. A témával foglalkozó szerzők általában egyetértenek abban, hogy legitimitás-legitimáció értelmeseen csak a politikai (uralmi) illetve az állami rendre vonatkozótathatók: csak az állami és a politikai rend igényelheti, birtokolhatja és veszítheti el a legitimitását. Míg a *legalitás* az állami hatalomgyakorlás törvényességére, jogszerűségére vonatkozó jogi fogalom, addig a legitimitás és a legitimáció fogalmai túlterjednek a hatalmat kölcsönző – akár természetjogi elvek által megalapozott – pozitív jogrenden. Egy uralom leírása, az azzal kapcsolatos elméleti álláspont, illetve az elemzések végkövetkeztetése ugyanis nagyban függ attól, hogy az elemzéshez *szubsztantív* vagy *procedurális*, illetve *normatív* vagy *empirikus* nézőpontot választunk.

A tudományos tisztázás érdekében egy adott politikai rend igazolási-érvelési rendszerének két fő jellemzőjét különböztetjük meg. Minden politikai rendnek fennáll az az *igénye*, hogy a neki alávetettek parancsait elismerésre méltónak és belsőleg is érvényesnek (tehát kötelezőnek) ismerjék el. Amennyiben az uralom működése megfelel az engedelmességek *legitimitási hitének*, igazolási szükségleteinek – vagyis indíttatástól függetlenül hisznek az uralom helyességében, „példaszerűségében”, „jogosságában”, legalábbis parancsai érvényességében –, úgy az uralom legitim. Tartalmi, *szubsztantív* szempontból a legitimitás tehát a politikai rend olyan *tulajdonsága*, amely alapján az uralomnak alávetettek annak parancsait önként követik. A *processzuális* szempont viszont arra irányítja a figyelmet, hogy a legitimitás a *legitimációs folyamatban* teremődik meg. Ez „általánosságban” oly módon lehetséges, hogy (a) (jó) érveket vonultatnak fel az uralom igazolása mellett (pl. a hatalom isteni eredete, emberi jogok biztosítása, népszuverenitás (b) intézményesített mechanizmusokban biztosítják az uralom működését, parancsainak végrehajtását (pl. demokratikus választások, hatalmi ágak megosztása, bírói függetlenség, legalitás betartása), illetve (c) egyéb legitimációs teljesítményeket (pl. gazdasági sikereket, szabadidő) mutatnak fel, melyek motiváló erőként hatnak a politikai rendszer elfogadásában.

A *normatív* legitimitás és érvényesség erősen kötődik a megfigyelő pozíciójához. A legitimitásra vonatkozó mércéket vagy az adott politikai rend világgépbe, ideológiába ágyazott rendszerelképzelései, elvei, az alkotmányból levezetett, illetve egyéb morális jogi értékítéletei (normatív-tartalmi álláspont: pl. természetjogi elméletek, népszuverenitás elmélet) vagy pedig bizonyos, a megfigyelő számára szükségesnek, „értékesnek” tartott szabályok, eljárások alkotják (normatív-eljárási koncepció). A normatív legitimitásfogalom egyrészt lehetővé teszi, hogy a megfigyelő legitimnek ítélje a fennálló rendet akkor is, ha annak parancsait mások

megtagadják, de azt is, hogy a csak látszólag önkéntes – pl. félelemből fakadó – parancskövetés esetén illegitimnek minősítse az uralmat.⁷

Az *empirikus* megközelítés esetén viszont a kutató (megfigyelő) semleges pozíciót foglal el, függetleníti magát az uralom által hirdetett, „kinyilatkoztatott” normák érvényességének a vizsgálatától. A fennálló rend legitimitását attól teszi függővé, hogy az vajon elismerésre talál-e az alávetettek összességénél vagy többségénél, tehát parancsait önként követik-e. A legitimációs processzust kollektív folyamatként értelmezi, és a sikerességétől függő legitimitást mennyiségileg mérhető nagyságnak tartja. Az empirikus érvényesség értelmében az az uralom legitim, amely az alávetettek véleménye szerint tartalmilag meghatározott „helyes”, morálisan követésre méltó elvekhez igazodik (empirikus-tartalmi koncepció), vagy pedig az engedelmességek azon szabályok és eljárások racionalitásában hiszek, amelyek alapján a fensőbbség döntései létrejönnek (empirikus-eljárási álláspont).

Jelen tanulmányban Max Weber⁸ és Niklas Luhmann⁹ *empirikus-processzuális* legitimitásemeléleteinek segítségével próbálom rekonstruálni a totalitárius uralom legitimitásalapját, valamint a rendszerváltozáshoz vezető, azt feltételező politikai hatalomgyakorlásban bekövetkező módosulásokat és jogi folyamatokat, a *legalitás legitimációs funkcióját* és *legitimitásteremtő* erejét.

Niklas Luhmann a társadalmi al(rész)rendszerek funkcionális differenciálódásából indul ki. Felfogása szerint az emberi fejlődés kezdetén jellemző sokfunkciójú alapegységekből (pl. család, nemzetség) a modernizáció során mind több funkcionális részrendszer válik ki. A szekularizációval megindult folyamat során fokozatosan bontakoznak ki a gazdaság, a politika, a jog, a tudomány, az oktatás, a tömegkommunikáció empirikusan is megfigyelhető szférái, és az egyes alrendszerekben a cselekvéseket szelektáló – pl. a gazdaságban a „rentábilis-nem rentábilis,” a tudományban az „igaz-hamis”, a jogban a „jogos-jogtalan” – bináris kódok, értékduók. Ugyanakkor kialakul a szférák funkcionális autonómiája, sajátos belső logikája is, amelyek működése következtében az egyes szférák tevékenységüket magasabb hatékonysággal tudják a többi szféra és osztársadalmi irányban kifejteni.

Luhmann formális rendszerelméleti kiindulópontja legitimitás-felfogásában is érvényesül. A témát uralom- illetve rendszerorientált szemszögből közelíti meg: a legitimitációt és a legitimitást nem annyira az uralomnak alávetettekéből kiinduló folyamatként, hanem a politikai rendszernek a „komplexitás redukciójára” vonatkozó szükségszerű *teljesítményeként* fogja fel. Luhmann úgy véli, hogy a klasszikus, a legitimitás fogalmát az „igazságra” vonatkozó legitimitásemeléletek nem adnak választ arra, hogy a modern korban az alattvalók ténylegesen milyen motívumok alapján követik a szűk kisebbség által hozott döntéseket, hanem az az igazolási alapok tudatos átgondolása nélkül (motívumlos) zajlik.

A legitimitás kérdése Luhmann számára azt jelenti, miként lehet olyan „általánosított készséget” kialakítani, „hogy tartalmilag meg nem határozott döntéseket egy bizonyos toleranciahatáron belül elfogadjanak”¹⁰. Úgy látja, hogy az uralmi szférában a legitimitás az „eljárások” keretében keletkezik, mely eljárások jelentős része a normatív elvárásokat tartalmazó jogi alrendszerben zajlik le. Ilyen eljárások pl. a politikai választás, a törvényhozás, a bírósági eljárás, a közigazgatási döntési folyamatok, a népszavazás, de ide tartoznak a „második” politikai nyilvánosság intézményeinek – a különböző bizottságok és korporációk – eljárásai is.

⁷ A magyar újkori történelemben kultuszok törvénybe foglalása találó példája a normatív legitimitásnak, azon belül is példának okáért az ideológia alapú engedelmség kikényszerítésének. Rigó Balázs: Törvénybe foglalt hősök – Max Weber és a Horthy-korszak érdemtörvényei: Gondolatok a VERITAS Intézet kultusztörténeti konferenciájáról. In Újkor.hu – A velünk élő történelem <https://ujkor.hu/content/veritas-intezet-kultusz-konferencia-rigo-balazs> (2022. 07. 22.) (2025.01.31.)

⁸ Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Budapest, 1987, 221-261. o.

⁹ Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1983.

¹⁰ Luhmann 1983: 28. o.

Az eljárásoknak tulajdonképpen kettős szerepe van. Egyrészt ezek biztosítják a döntések meghozatalát, az intézmények zavartalan működését. Luhmann számára azonban fontosabb azok *expresszív-szimbolikus* jellege, amelynek kifejezett feladata a legitimitás megteremtése. Ezen azt érti, hogy az eljárások résztvevői konszenzusra jutottak abban, hogy a politikai és állami intézmények döntési illetékességét – függetlenül az egyes döntések „helyesként” való megítélésétől – általánosan elismerik és döntéseit elfogadják.

Azt, hogy a jogot politikaelméleti értelemben legitimitásteremtő tényezőként foghassuk fel, az teszi lehetővé, hogy Luhmann a jogot nem elsősorban a (pozitivistá) jogelméleti paradigmában, hanem társadalomelméleti, *szociológiai* szempontból rekonstruálja.

Köztudott, hogy Magyarországon a rendszerváltás politikailag és jogilag szabályozottan, demokratikus intézmények keretében, *konszenzusos* formában ment végbe. E politikai megállapodások eredményeit a régi, nem szabadon választott parlament alakította át törvényekké, amelyek révén a jogállam legfontosabb intézményei létrejöttek. Ekkor azonban fel kell tennünk azt az ideológiai-politikai perspektívát semlegesítő, ám a tudományos megfigyelőt provokáló kérdést, miszerint hogyan volt ez lehetséges. Hogyan volt képes egy állítólag még mindig totalitárius rendszer megteremteni azokat az *előfeltételeket*, amelyek lehetővé tették a rendszerváltást egy konszenzusos reformokat tartalmazó demokratikus diskurzuson keresztül? E probléma kapcsán két olyan tézist szeretnénk megfogalmazni és bizonyítani, amelyek elkerülik a rendszerváltás normatív (ideológiai-politikai) perspektíváját.

Első tézisünk szerint a *békés politikai átmenet* szociológiai tényezői (a reformkommunisták, illetve az ellenzék tevékenysége, a demonstrációk stb.) között kiemelkedő szerepe volt a későszocializmus *fokozatosan racionalizálódó, relatív funkcionális autonómiára szert tevő jognak*. Az MSZMP monopolisztikus hatalomgyakorlása a Kádár-korszakban a jog által egyre inkább „legalizálódott”, a jogi-bürokratikus uralom több lényeges jellemzőjét felmutatta, magára öltötte. A „kommunista párt” és az állam, pontosabban: egyrészt a pártigazgatás és a közigazgatás, másrészt a politika és más társadalmi alrendszerek, illetve a magánszféra közötti közvetítés elhatárolása és egységesítése mindjobban a formális jog funkciójává vált.

Második állításunk, hogy a későkádárizmusban a jog racionalizálódása és a politikai uralom legitimitása közötti kapcsolat *paradoxon* formát öltött. Bár a jog relatív funkcionális autonómiája önmagában természetesen nem teremt legitimitást, de a legalitás jelentős mértékben hozzájárult a szocialista rendszer *legitimitásához*. Jóllehet, hivatalosan még a „Halott Isten”-né vált totalitárius ideológia szolgált érvényességi alapul, a rendszer legalitásszerű működésével kapcsolatos képzetek, elvek – más egyéb tényezők, rendszerteljesítmények pl. fridzsiderszocializmus, gulyáskommunizmus mellett – *tényszerűen* hozzájárultak a rendszer legitimációs folyamatához. Ez a specifikus legalitás ugyanakkor hozzájárult a régi rendszer legitimitásának felbomlásához is. Amint ugyanis e legalitást a normatív érvényesség igényével fogalmazták meg – ami a Kádár-rendszer végnapjaiban explicit meg történt¹¹ –, vagyis levonták a konzekvenciákat az államformára, az alkotmányra, a jogforrási hierarchiára, jogalkotásra, jogalkalmazásra stb. tekintettel, úgy azok a fennállóra nézve folyamatos *delegitimációs potenciált* jelentettek.

¹¹Az angol Independent című lap tudósítója, David Selburne írja a magyar Országgyűlés 1989. január 10-i üléséről: „Magyarországon lehetetlen a további gazdasági fejlődés – mondta az igazságügyminiszter a hallgató, tömött padosoroknak – egy tekintélyuralmi rendszer alatt. A mi politikai rendszerünk egyszerűen alkalmatlan arra, hogy a modernizáció folyamatában keletkezett politikai feszültségeket kezelje...Magyarországnak – folytatta Kulcsár – új alkotmányra van szüksége, alkotmánybíróságra, független bíróságra (minden vitán felül), a hatalmi ágak elválasztására, a jog uralmára, a polgári jogok biztosítására, a jogrendszerünk más hiányosságainak kitöltésére, annak nevében, amit ő »az európai alkotmányfejlődésbe való reintegrálódásunknak« nevezett.” In Selburn, David: Death of the Dark Hero. Eastern Europe. 1987-1990. Jonathan Cape, London, 1990. idézi: Kulcsár Kálmán: A politikai rendszerváltás Magyarországon. (Az átmenet politikai és jogi problémái) Államtudományi Kutató Központ, Budapest, 1991, 18. o.

Összefoglalva: bár a legalitás Magyarországon nem vált önálló legitimitási alappá, azonban mindenképpen *alternatív* (versengő) legitimitációként funkcionált, melynek szociológiailag elég jól azonosítható hordozója volt: nevezetesen a technokrácia, azon belül is a képzett jogászszakma. A jog volt az, amely a „régiből” az „új” felé vezető utat kijelölte és biztosította a békés átmenetet. Ily módon megfogalmazható az a korántsem divatos (és forradalmi) tézis: *az új legitimitásának alapja a régi sajátos legalitásán nyugszik.*

Kiinduló tézisünk kapcsán a döntő probléma annak a kérdésnek a megválaszolásában rejlik, hogy milyen feltételek mellett és hogyan jöhetett létre a jog racionalizálásának kibontakozása és paradox legitimitációs-delegitimációs potenciálja? Ennek értelmezése – és a történeti hűség – kedvéért a politikai uralom és a jog viszonyát tekintve uralomtechnikailag meg kell különböztetnünk a jog instrumentalizálását megvalósító, 1956-ig tartó Rákosi-érát és a jog relatív funkcionális rendszerautonómiájának kialakulását lehetővé tévő Kádár-korszakot.

II. A létező szocializmus karakterisztikus időszakai

II.1. A jog instrumentalizálása (Rákosi-korszak)

A totalitárius uralom legitimitási elvének megragadásához Max Weber empirikus legitimitási elméletét hívjuk segítségül. Számára az uralom legitim fennállásának megítélésekor nem az uralom által feltételezett elvek, eszmények és normák a mérvadóak, hanem annak tényleges fennállása, vagyis az, hogy az alávetettek a fensőbbség parancsainak jelentős mértékben engedelmessé válnak. „Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmessé válnak.”¹² Empirikus értelemben legitim az uralom akkor, ha a legitimitásra igényt tartó személy(ek) parancsaihoz az alávetettek cselekvésekben azért igazodnak, mert azokat szubjektíve érvényesnek (elismerésre méltónak) tartják. Az uralom által befolyásolni kívánt társadalmi cselekvés jelentős mértékben úgy zajlik le, mintha a parancs tartalmát „önmagáért”, annak kedvéért „cselekvésük maximájává” (motívumképző belső követelménnyé) tették volna (engedelmesség). Ugyanakkor Weber nem kerül el a normatív érvényesség problémáját sem. Az uralom empirikus szociológiája ugyanis előfeltételezi a vizsgált uralom „érvényességét”, vagyis adottként veszi, hogy a parancsok empirikusan valamilyen világképbe, ideológiába ágyazott érvényességi forrásra hivatkoznak, de azok tudományos vizsgálatát nem tartja lehetségesnek.

Ehelyütt – Weber cselekvés- és uralomtipológiája egymásnak való megfeleltetéséről szóló tudományos álláspontokra való utalás mellett¹³ – abból indulunk ki, hogy az *értékracionális* érvényesség fogalma tágabban értelmezve – a természetjogi-jogállami

¹² Weber: i.m. 77. o.

¹³ Weber a társadalmi cselekvés négy – tradicionális, indulati, értékracionális és célracionális – típusának analógiájára a legitim rend érvényességének négy típusát határozza meg. A rend – mint felső fogalom – legitim érvényességét a) a *tradíció* örökkévalóságának szentségében vetett hit, b) a *kinyilatkoztatott*, a példászerű rendkívüliségbe vetett hit, c) az *értékracionális* jellegű hit és d) a tételesen lefektetett szabályokba – a *legalitásba* – vetett hit alapozhatja meg. Weber uralomtipológiájában a legitimitási igény alapján *három* tiszta típust különböztet meg. Míg a tradicionális jellegű uralom (tradicionális jog) az „emberemlékezet óta érvényes tradíciók szentségében és a tradíciók által autoritással felruházott személyek uralmának legitim voltába vetett mindennapi hiten” (In Weber: i.m. 224. o.), addig a – jellegzetesen forradalmi-irracionális, karizmatikus uralom a „nem mindennapi odaadason, egy szent, hősies vagy példamutató személybe” (Weber: i.m. 224. o.), vagy csoportba vetett hiten és az általa a „kinyilatkoztatott jogon” alapul. A racionális (legális) uralom a „legalitásba – a tételes rendnek és a tételes rend által az uralom gyakorlására kijelölt személyek utasítási jogának legális voltába – vetett hiten” (Weber: i.m. 224. o.) nyugszik. A legális úr és az engedelmessé válnak a személytelen rendnek, a jognak engedelmessé válnak, melynek legtisztább formája a modern bürokrácia. Nyitva marad a kérdés: vajon ez utóbbi megalapozását Weber csak a célracionális vagy/és az értékracionális cselekvésekhez sorolja? (Az uralom e formái „tiszta típusok”, a történeti realitás síkján a Weber által leírt ideáltipikus formában nem találhatók meg, illetve a ténylegesen fennálló uralmak több típus jegyeit is hordozhatják.)

kontextuson túl – „történetileg olyan abszolút érvényesként feltárulkozó ún. »kvázi természetjogi elveket« is magában foglalhat, amelyek a XX. század totális ideológiáiban, a fasizmusban és a bolsevizmusban fogalmazódtak meg a »természet« és a »történelem« pozitív jog feletti, normatív méltósággal felruházott »törvényei« -ként”.¹⁴ Hanna Arendt „A totalitarizmus gyökerei” című művében rámutat, hogy a totalitárius uralom felrobbantja a törvényes/legitim és a törvénytelen/önkényes hatalom alternatíváját. Ugyan még a saját maga által hozott vagy hatályban tartott pozitív törvényeket is elutasítja (lásd ’36-os sztálini alkotmány, weimari alkotmány), de egyáltalán nem „önkényes”. „A totalitárius uralom iszonyatos, mégis látszólag megdönthetetlen igénnyel lép fel. Távolról sem »törvény nélküli« – állítja magáról –, ellenkezőleg, éppen hogy addig a forrásig hatol, amelyből a pozitív törvények végső legitimitásukat merítik; távolról sem önkényes, ellenkezőleg, jobban engedelmeskedik ezeknek az emberfeletti erőknél, mint előtte bármely kormányzat, távolról sem egyetlen ember érdekével él hatalmával, ellenkezőleg, teljes mértékben kész bárki közvetlen létérdekeit feláldozni annak az oltárán, amit a Történelem vagy a Természet törvényének tekint.”¹⁵ A bolsevizmusban a kommunizmus irányába mozgó *Történelem* normatív méltósággal felruházott lényegi, kvázi „természetjogi” törvényét az egész emberiség megváltására hivatott kollektív szubjektum, a munkásosztály és élcsapat jellegű pártja ismeri fel és nyilatkoztatja ki.

Az értékracionális legitimitási elv nem pusztán az uralom legitimitási igényét alapozta meg, hanem meghatározta az uralmi berendezkedés intézményesülési módját, szerkezetét, és forrásául szolgált a jog érvényességének is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szovjet mintát másoló közép-európai országokban az uralomgyakorlás szerkezetét oly módon kellett kialakítani, hogy az alkalmas legyen a *bolsevik programideológia* megvalósítására. A jog normái nem azért voltak érvényesek, mert azokat az erre feljogosított törvényalkotó (legislatív) – vagy delegáció útján más szerv – legális eljárás folyamán tettelezte, hanem azért, mert a jogi tettelezésen túl materiális és szükségszerű (transzcendens) elveket valósítottak meg.

Ez a folyamat Magyarországon sajátos formában ment végbe. Ha elvonatkoztatnánk a kor politikai viszonyaitól, és csak az alkotmány írott tételeiből indulnánk ki, úgy az 1949-es alkotmány csaknem egy vegytiszta parlamentarizmus jegyeit mutatná a parlament túlsúlyával, a parlamentnek felelős kormánnyal, független bíróságokkal és választott helyi képvisellett, emberi jogokkal, vagyis egy polgári berendezkedés legfontosabb politikai intézményeivel.¹⁶ Az államosított társadalom alkotmányából azonban nem volt levezethető vagy modellezhető a megvalósult politikai rendszer. A monopolisztikus hatalomgyakorlás megszervezése a *hatalom egysége* teorémájának meghirdetésével ment végbe, amely a parlament, a képviseleti intézményrendszer kikapcsolásában, a bírói függetlenség megszüntetésében, a kritikai nyilvánosságnak a hatalom egységét szimbolizáló reprezentatív nyilvánossággal való felváltásában mutatkozott meg. A folyamat – a később tárgyalandók szempontjából lényeges – jellegzetessége az, hogy a monopolisztikus hatalomgyakorlás igényeihez való alkalmazkodás oly módon ment végbe, hogy az az államszervezet formális-jogi szabályozásában nem fedezhető fel. A kommunista *párt* és az *állam szervezeti különállása* mellett a pártdirektívák érvényre juttatása az alkotmányos felépítés *funkcionális átalakítását az állam párt alá való rendelését* igényelte. Ily módon a politikai főhatalom gyakorlása szociológiai értelemben nem a képviseleti szerveken keresztül, hanem a központi pártiszervekben történt, amelyek azonban

¹⁴ Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): Váltók és utak. Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, Piremon, Budapest, 1990, 167. o.

¹⁵ Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford: Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992, 579. o.

¹⁶ Az intézményrendszerben nem volt pártoknak helye, továbbá meghatározó jelentőségű a kollektív elnöki testület (Népköztársaság Elnöki Tanácsa), amely az általa kiadható törvényerejű rendelet folytán gyakorlatilag felfüggesztette a parlament primátusát.

ideológiai indíttatású politikai szándékaikat nem közvetlenül, hanem az államszervezetben primer helyzetben lévő végrehajtó hatalom révén érvényesítették.

A totalitárius uralomgyakorlás e szakaszában a politika minden társadalmi szférára kiterjesztette hatókörét. A közigazgatás az államosításból, ipartelepítés, direkt tervutasításos gazdálkodás, téészesítés, a kultúra, a tudomány stb. centralizálása következtében soha nem látott mennyiségű feladattal találta magát szemben. Ez másoldalról azt jelentette, hogy teljes mértékben *hiányzott* az említett társadalmi szférák *funkcionális önállósága*, tehát az alrendszerek működése az ideológiai-politikai racionalitás szempontjaihoz igazodott. Ennél fogva természetesen felszámolták a társadalom autonóm politikai mozgásterét, illetőleg a csökevényes társadalmi-politikai tagoltság intézményeit a párt-állam vertikumába kényszerítették bele.¹⁷

Kérdés azonban, hogy pluralisztikus-demokratikus politikai rendszer hiányában milyen *funkcionálisan egyenértékű mechanizmusok* biztosították az uralom fennállását és stabilitását, illetőleg az alávetettek engedelmisségét. A monopolisztikus hatalom-és uralomgyakorlás a politikai normák követését és az engedelmisség biztosítását az egymást funkcionálisan kiegészítő *totális ideológiai és bürokratikus kontroll* segítségével érte el.¹⁸ A bolsevik ideológia bár sikeresen szétrombolta a társadalom korábbi partikuláris érték- és normarendszereit, kommunikatív struktúráit, azonban mégsem sikerült teljes mértékben a kollektivistá ethosz elterjesztése. A totális felvilágosítás (pl. Szabad Föld félórák) mozgósító akciókkal kapcsolódott össze. A munkaversenyek, tervtúlteljesítések, felvonulások egyrészt „halálos csapást” jelentenek – az egyre növekvő – ellenségre nézve, másrészt a maguk tényszerűségében bizonyítják a kitűzött gazdasági, politikai feladatok helyességét. Ezek az öngerjesztő mechanizmusok előállítják maguknak azokat a tényállásokat, helyzeteket, amelyek „valóságosan” bizonyítják az uralom legitimitásának evidenciáját és feltétlenségét.

A totális ideológiai kontroll intézményesen szorosan összefonódott a társadalom bürokratikus ellenőrzésével, melynek révén az ideológiai célok megvalósulását, a normák betartását ellenőrizték, illetve közigazgatási vagy jogi kényszerrel biztosították azt. A normáktól eltérő magatartás beazonosítása az ideológia *ellenségképének* sztereotípiái (ingadozó, elhajló, kispolgár, kulák, trockista, kém) segítségével történik, s ehhez igazodnak aztán a – nyilvános önkritikától a halálbüntetésig terjedő – szankciók fajtái és súlyosságuk.

Mindezekből egyenesen következik a *jog instrumentális felfogása*, amely nem pusztán azt jelenti, hogy a totalitárius hatalom- és uralomgyakorlás mind az egyes jogi normákat, mind pedig az egész jogrendszert arra használta fel, hogy a megvalósíthatóság esélyeire való tekintet nélkül mindenfajta társadalmpolitikai célkitűzést megvalósítson, hanem azt is, hogy a többi társadalmi részrendszerhez hasonlóan megszűnt (pontosabban fogalmazva: ki sem alakult) a jog funkcionális autonómiája is. Az autonómiájukat veszített társadalmi részrendszerekbe (gazdaság, kultúra stb.) való beavatkozás azonban nem jelentette minden esetben a párt direkt módon történő igazgatását. A közvetlenség elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a pártpolitika a közhatalmi jogosítványokkal, az erőszak legitim monopóliumával felruházott államszerveket, a közigazgatást és vele a jogrendet használta fel eszközként a direkt utasítások és kontroll útján: döntően a jogon mint „legfejlettebb eljárás”¹⁹ keresztül vált ténylegessé és teljessé a többi társadalmi szféra ideológiai és politikai megszállása. A jog nemhogy a politika korlátját jelentette volna, hanem éppen fordítva: a legitim erőszak

¹⁷ Ily módon értelmét veszítette a politika klasszikus, XIX-XX. századi értelemben vett fogalma, hiszen nem voltak ellentétes érdekek mentén szerveződő politikai erők, pártok, hiányzott a politikai közvetítőrendszer.

¹⁸ A „totális bürokratikus kontroll” heurisztikus fogalmának bevezetését és részletes elemzéséhez lásd: Cs. Kiss Lajos – Fehér József: Közigazgatás és racionalitás. Az érték- és célracionális mint társadalomszervező elvek érvényesülése a közigazgatásban. In ELTE ÁJK ACTA. XXIX kötet, ELTE ÁJK, Budapest, 1987, 129-132. o. Ez a tanulmány képezte alapját a Társadalomtudományi Intézet keretében 1986-1988-ban, „Az igazgatás igazgatása” címmel végzett szociológiai kutatásnak, mely vizsgálatban jelen tanulmány szerzője is részt vett.

¹⁹ Horváth Barna: A jogelmélet vázlat. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937, 7. o.

monopóliumát birtokló állam beavatkozását kívánó ideológia és politika legfontosabb megjelenési formájává vált. Így pl. a *hatalom egységének* elve alapján a törvényhozás, végrehajtás és igazságszolgáltatás egymással szembeni kontrollmechanizmusai eleve nem léteztek, az ideológiai elvei jogi elvekké váltak (pl. szocialista együttélés), a politikai normák jogi normákba csúsztak (a szocializmus a kisajátítók kisajátítását jelenti, amely államosítással, a mezőgazdaság kollektivizálásával, kitelepítésekkel stb. valósítható meg), az egyes jogágak határai elmosódtak (pl. adminisztratív-büntető jellegű szankciók jelenléte a polgárjogban, munkajogban).

Az értékracionálisan megalapozott politikai cél és az annak végrehajtására szolgáló jogi norma viszonyában a transzmisszió oly módon ment végbe, hogy a politikai norma teleologikus tartalma közvetlenül beépült a jogi norma diszciplínájába, tehát magatartási szabállyá válik, s mint jogi norma válik kikényszeríthetővé.²⁰ De megfigyelhető ez a transzmissziós szerep a jogforrasi hierarchián belüli jogszabály-típusok arányában is. A törvényi szabályozás jelentőségét teljesen elveszítette, érvényességi köre leszűkült, a törvényi szabályozás keresztjellegűvé vált, helyet adva ezzel a közigazgatás által végzett rendeleti jogalkotásnak.

A jogra a politikai részéről kijelölt helye és funkciója szerep természetesen meghatározta a *jogászi rend* társadalomban betöltött szerepét is. A Rákosi-korszakban a „forradalmi igazságszolgáltatás” eszméje fényében a jogászi hivatás képviselőit mint a régi bűnös renddel politikailag, eszmeileg összefonódott, egyrészt felesleges, másrészt lecserélendő réteget tartották számon. Ezt példázza a vidéki jogi karok leépítése, a jogi végzettség gyorsalpaló tanfolyamokon való megszerelhetősége is. Az ennek eredményeképpen létrejött jogászi rend természetesen nem rendelkezett autonómiával, sem pedig akarattal, tudással, tekintéllyel ahhoz, hogy szembe szálljon a törvénytelenségekkel, illetve maga is statisztált azokhoz.

Összefoglalva: a Rákosi-rendszer legfőbb jellemzőit az értékracionális bolsevik ideológia abszolút dominanciájában, a társadalom alrendszeri funkcionális önállóságának hiányában, a jog instrumentalizálásában, a totális ideológiai és bürokratikus koordinációban és kontrollban véljük felfedezni. A későbbiek megértése szempontjából ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a totalitárius rendszer klasszikus korszakában a kommunista párt és az államszervezet homogenizációja csak *funkcionális* értelemben történt meg, de *nem szervezettel*. A transzmissziós szerepbe szorított államapparátus különböző területei (képviselési szervek, közigazgatás egyes ágazatai, igazságszolgáltatás) formális-szervezeti értelemben önállóak maradtak, így elvileg mindvégig *magában hordozták* a saját tárgyi racionalitásukra épülő, teljesítményre orientált működés lehetőségét.

II. 2. A jog relatív funkcionális autonómiájának kialakulása (Kádár-korszak)

Az 1956-os „népfelkelés” bebizonyította, hogy az előbbieken jellemzett totalitárius uralomgyakorlás folyamatosan *legitimitási deficitben* szenved, és csak (belső és külső) erőszak révén stabilizálható. Jóllehet, a történeteket a pártelemzések ellenforradalomként tüntették fel, a vezetés számára mégis nyilvánvaló volt, hogy a helyzetet a rossz társadalomirányítási gyakorlat idézte elő. A politika ezért irányt változtatott, melynek lényege a *pragmatizmus* volt. Bár a munkásosztály és vezető pártja történelmi hivatásának kinyilatkoztatása verbálisan fennmarad az ideológiában – és később innen is kikopik, – a társadalmi gyakorlatban *új legitimitációs érvek* jelennek meg, így pl. az életszínvonal folyamatos javulása, a párt és a nép közötti kompromisszum hangsúlyozása, a rend és biztonság értékeinek hangsúlyozása. Ez a folyamat

²⁰ Cs. Kiss – Fehér: i.m. 131-132. o.

egyben a társadalom feletti ideológiai és bürokratikus kontroll felszámolását is jelenti. Az ellenség-sztereotípiákat felváltja az „aki nem ellenünk, az velünk” kádári teorémája.

Az ideológia mágikus hatalmának felszámolásához kapcsolódik a kádári konszolidációban az a makrostrukturális tendencia, hogy *megkezdődött* a társadalmi alrendszerek luhmanni értelemben felfogott differenciálódása, önelvű tárgyi racionalitásának, szervező elvének, működési törvényszerűségeinek kibontakozása.

Magyarországon a *gazdasági* szféra korlátozott autonómiája (különösen az 1968-as gazdasági reform eredményeképpen) azt jelentette, hogy a gazdasági tevékenységben felemás módon érvényesülhetett a piaci koordináció, és a tervutasításhoz kapcsolódó (feltételezett) stabilitás elve. Az első „hivatalos” gazdaság mögött kialakult egy ún. „második”, kontrollálhatatlan gazdaság (és társadalom), amely tulajdonképpen – az irracionális első gazdaság által szabott feltételrendszerhez képest – ha nem is tisztán, de racionális profitszempontok szerint működött. Azonban ez a bővített újratermelés hiánya, és kizárólag fogyasztásra orientáltsága miatt mégsem tekinthető racionális kapitalista képződménynek. A gazdasági autonómiák (ipari-szolgáltatási vállalkozások, háztáji gazdálkodás) kialakulása egyben a társadalmi struktúrát is módosította, és egy későbbi rendszerváltó perspektívából úgy tűnt, hogy a vállalkozási, illetve kétlaki (iparban dolgozó, de otthon mezőgazdasággal is foglalkozó) rétegek a polgárosodás lehetőségének feltételül szolgálhatnak.²¹

A tudományos, oktatási és *kulturális* szférában az ideológiai kontroll lazításával, illetve formáinak enyhébbé válásával létrejöttek a kritikai gondolkodás és az autonóm művészi tevékenység elemei, jóllehet az ideológiai ellenőrzés – főleg a tömegkommunikáció szférájában, a cenzúra öncenzúra formájában – azért megmaradt. Ezen alrendszer viszonylagos autonómiája következtében, a szabad, ideológiai kötöttségektől mentes kritikai gondolkodás tendenciáinak megjelenésével (közgazdászok, társadalomtudósok, írók, művészek révén) lehetővé vált, hogy kialakuljon a politikai ellenzék, amelyek kezdetben viszonylag homogén tömbként a polgári demokrácia, a jogállam, a nemzeti függetlenség elveit képviselték. A helyzet sajátosságát az is jellemezte, hogy az ellenzék egy része és a kommunista párton belüli reformáramlatok szorosan összefonódtak egymással, az általuk folytatott párbeszéd feltételévé vált a békés átmenetnek.

A tipikusan kádári félmegoldásnak megfelelően az alrendszerek *funkcionális autonómiája* természetesen csak *viszonylagos* és *ambivalens* lehetett. Ez abban nyilvánult meg, hogy pl. egyszerre volt jelen a gazdasági folyamatok államilag vezérelt bürokratikus és piaci önszabályozáson és racionális profitszempontokon nyugvó koordinációja, vagy a kultúrában a cenzúra és a szabad, ideológiai kötöttségektől mentes kritikai gondolkodás.

A politika pragmatizálása voltaképpen azt jelentette, hogy módosulás történt a párt funkcionális működését és szociológiai tartalmát tekintve az egyes társadalmi alrendszerek viszonyában. A kommunista párt szervezetileg és funkcionálisan már nem avatkozott bele *közvetlenül* az egyéb társadalmi részrendszerek irányításának folyamataiba, illetve a beavatkozásnál figyelembe kellett vennie az adott szféra működését szabályozó törvényszerűségeket: a gazdaságban az árucseré törvényeit, a jogban a legális eljárási rendet, a tudományban és kultúrában az igazságkeresés és alkotás európai mércéjét. Az uralomgyakorlásban az ideológia zárójelbe tételével kezdetét vette a *politika tárgyi racionalitásának*²², regulátori funkciójának a kibontakozása: vagyis az a követelmény, hogy a politika teremtsen meg az egyes tevékenységi szférák, igazgatási ágazatok immanens racionalitása közötti összhangot.

Tézisünk szerint az alrendszerek ideológia alóli felszabadulása, funkcionális differenciálódása a *jog viszonylagos autonómiáját* is megteremtette. Ezzel megszűnt a párt és

²¹ Az azóta eltelt időszak azonban e rétegek eladósodásával, elszegényedésével és kikopásával akadályozza a polgárosodási tendenciák kibontakozását.

²² Cs. Kiss – Fehér: i.m. 136. o.

az állam közötti közvetlen transzmissziós kapcsolat. A jogot nemcsak arra kellett alkalmassá tenni, hogy általa a legitimitás érdekében az egyes alrendszerek (elsősorban a gazdaság) relatíve függetlenné válhasson, hanem a jog eszközeivel valósították meg azt a látenszen megfogalmazódott belátást, miszerint az államnak önkorlátozást kell tanúsítania.

Ennek eredményeképpen a hatvanas években a szocializmus magyarországi történetében addig nem látott *kodifikációs* tevékenység indult be: egyrészt a Polgári Törvénykönyvvel (1959. évi IV.tv.), az ún. ágazati kódexekkel (1960. évi III. törvény a bányászatról; 1964. évi II. törvény a postáról és a távközlésről; 1964. évi IV. törvény a vízügyről; 1964. évi III. törvény az építésügyről stb.), az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével, a Munka Törvénykönyvével (1967. évi II. törvény), a szövetkezeti törvénnyel (1971. évi II. törvény) megkezdték a termelés és forgalom legfontosabb viszonyainak rendezését, másrészt az eljárásjogi törvényekkel (az 1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól; Harmadik tanácstörvény – 1971. évi I. törvény; büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény) szabályozták az állam és a polgárok viszonyát.

Ily módon értelmezésünkben a *jog funkcionális önállósága és racionalizálódása* nem pusztán jogi formalizmust, bürokratikus racionalitást és szervezeti garanciákat jelentett – hiszen a „jog nem lehet egy üresen járó malom” –, hanem azt is, hogy lassanként megjelentek olyan szabályozási elvek, normák, amelyek valójában a jogba, s csak oda valók, s hozzátartoznak a XX. század végi civilizált európai társadalmak társadalmi életéhez.

Természetesen nem szabad eltúloznunk az állami-jogi korlátok politikai jelentőségét, s talán demokratikus perspektívából mindez bagatellnek tűnhet, mindenesetre látni kell a törvényi szabályozás abbéli jelentőségét, – amely egyébként a törvényi formában történő szabályozásban is megnyilvánul, – hogy ezáltal a jogi formalizmus és stabilitás, a kiszámíthatóság az állami élet egyik alapértékévé vált, hosszútávon kényszerpályára állította magát az államot, és legalábbis logikailag magában hordozta a demokratikus politikai intézmények és eljárások kimunkálásának szükségszerűségét.

A jogi szféra funkcionális önállósága nemcsak a pozitíválódásában, a tárgy jogterületek határainak újra megvonásában, a jogdogmatika fejlődésében mutatkozott meg, hanem egyre inkább valódi tartalommal és értelemmel telt meg a *bírói függetlenség elve*, a *jogi garanciarendszer*. Változás történt továbbá a *jogászság* rekrutációjában, képzésében, beállítódásában is, egyre markánsabbá és nélkülözhetetlenebbé vált a jogászi gondolkodásmód és szakértelem. A jogtudat és uralomszociológia vizsgálatok azt mutatják, hogy – ha szórványosan is, de – kialakultak és erősödtek a *legalitásképzetek*.²³

A jog tehát működni kezdett, s a politikához való viszonyában mint *legitimációs* tényező lépett fel. Álláspontom szerint azonban éppen a jog relatív funkcionális önállóságának kialakulása volt az Ancien Régime felbomlásának egyik legfontosabb előidézője.

²³ „Az igazgatás igazgatása” című közigazgatás-kutatásunk eredményei szerint a párt és az államigazgatás viszonyában a döntéseknél bár nem tűntek el, de folyamatosan háttérbe szorultak a materiális (politikai) szempontok, helyet adva az egyes társadalmi szférák (gazdaság, környezetvédelem, oktatás) immanens tárgy racionalitásának és a bürokratikus formális racionalitásnak. Már a közvetlenül politikai csatornán végig futó kérések (Kádár-iroda) teljesítése is részben jogi úton ment végbe. A hetvenes-nyolcvanas években továbbá lényeges több ügy került másodfokra, illetve a Legfelsőbb Bíróságig, mint korábban, amely azt jelzi, hogy az emberek vélt vagy valós igazságukat jogi keretek között igyekeztek megtalálni. 1975-ben 423 megkérdezett 82%-a gondolta úgy, hogy a törvények biztosítják az ügyek legigazságosabb elintézését. Ez persze azt is jelzi, hogy a közgondolkodásban a jog és az igazságosság (morál) erőteljesen összekapcsolódik. (In Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémia, Budapest, 1980, 314. o.) Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a Magyarországon létező szocializmusban az emberek egyébként jogilag (is) szabályozott cselekedeteit minden tekintetben a jog határozta volna meg. A munkahelyeken pl. nagy arányú volt a lopás vagy a kötelező technikai előírások, szabványok kijátszása, s az Ausztriából csempészett 1 kg kávé sem tartották vámszabály-sértésnek.

II.3. Az alkotmányos jogállam kiépülésének folyamata

A kádári konszolidációban a jogrendszer működésében bekövetkezett változások természetesen távolról sem jelentették a polgári demokrácia iránti elköteleződést, a formalizálódásból pedig nem következett a formális jogi eljárás útján történő politikai felhatalmazás szükségessége. Mindezek követeléséhez több, mint húsz évnek kellett eltelnie. Az ideológiában idővel olyan kifejezések jelentek meg, mint a „demokratikus szocializmus”, a „szocialista jogállam” meghirdetése, amelyek még azt jelzik, hogy a politikai modernizációt a továbbiakban is az egyre inkább szociáldemokratizálódó kommunista párt vezetésével kívánták véghez vinni.

A politikai folyamatokat azonban többek közt a jog is kényszerpályára állította.²⁴ Az 1985-ös, a többes jelölést bevezető választójogi törvény (1983 évi. III. tv.) alapján történt választások után megszűnt az országgyűlés homogenitása, ennek következtében közvetlen politikai irányíthatósága, s gyakorlatilag megkezdődött a jogállam alkotmányos kiépítése. Az egyesülési (1989. évi II. tv.) és a gyülekezési jog (1989. évi III. tv.) kodifikálásával gyakorlatilag szabaddá vált az út az átmenetben érdekelt politikai erők megszerveződéséhez, s lehetővé vált a többpártrendszer magyarországi bevezetése. Hatálybalépésüket követően gombamódra szaporodtak a politikai szervezetek. Hogy a jogi szabályozásból csak a legfontosabbakat említsük: még ez évben beiktatták a sztrájkjogot (1989. évi VII. tv.), törvény született a népszavazásról és a népi kezdeményezésről (1989. évi XVII. tv.), a demokratikus jogállamiság követelményeinek megfelelően 1989-ben többször módosították a büntető törvénykönyvet (1989. évi XVI. tv.; 1989. évi XXIII. tv.; 1989. évi XXV. tv.) és a büntetőeljárást (1989. évi XXVI. tv.), semmissé nyilvánították az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítéléseket (1989. évi XXVI. tv.), szabályozták az utazáshoz való jogot (1989. évi XXVIII. tv.), a ki- és bevándorlásra vonatkozó rendelkezéseket (1989. évi XXIX. tv.). A szabályozás iránytűjeként az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szolgált. Az 1956-os forradalom évfordulóján, 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítással köztársasággá nyilvánítják Magyarországot (1989. évi XXI. tv.) Ezt követően felállítják az Alkotmánybíróságot (1989. évi XXXII. tv.), törvényt hoznak a pártok működéséről és gazdálkodásáról (1989. évi XXXIII. tv.), az országgyűlési képviselők választásáról (1989. évi XXXIV. tv.), az Állami Számvevőszékről (1989. évi XXXVIII. tv.), a lelkiismereti és vallásszabadságról (1990. évi IV. tv.).

A magyar „jogi forradalomban” nem pusztán az igazságügyi kormányzatnak²⁵ volt kiemelkedő szerepe, hanem az 1989. márciusában létrejött, kifejezetten a professzionális, a Független Jogászfórumba szerveződött jogászi réteg által szorgalmazott *Ellenzéki Kerekasztal* tárgyalásoknak is, amelyek célzottan az átmenet konszenzusos, jogi keretek között történő előkészítésére, intézményes kereteinek kialakítására törekedtek.²⁶ Még a választások előtt

²⁴ A demokratikus átmenet és a jogállami jogrendszer jogágankénti – jogterületenkénti (alkotmányjogi, közigazgatásjogi, civilisztikai, büntetőjogi, munka-és szociális jogi, pénzügyi, nemzetközi jogi, európai uniós jogharmonizáció stb.) kiépülésének kiemelkedő dokumentumát nyújtja a Jakab András – Takács Péter által szerkesztett „A magyar jogrendszer átalakulása. 1985/1990-2005.” című, mintegy 77 tanulmányt felölelő kétkötetes kiadvány. Sajnálatos módon az átmenet átfogó tudományos feldolgozása azóta megtorpant.

²⁵ Az igazságügyminiszteri pozíciót ekkor a jogszociológus Kulcsár Kálmán foglalta el, aki egyben vezetője volt a Magyar Tudományos Akadémia által szervezett, az új alkotmány előkészítésére hivatott kutatócsoportnak. E csoport munkatársai a kormányzatba kerülve folytathatták a jogalkotó- és alakító munkájukat. Ez a folyamat történelmi példaként szolgál a tudomány ritkán közvetlen politika- és jogalkotó szerepére.

²⁶ Persze az ilyen konszenzuális eljárásokban mindig kérdéses, hogy a tárgyaló felek milyen felhatalmazás alapján választódnak ki. „Iráonikus módon az efféle paktumok nem demokratikus módon mozdítják a politikát a demokrácia felé. A paktumokat jellegzetesen a már létező (gyakran rendkívül oligarchikus) csoportok vagy intézmények képviselőinek szűk köre hozza létre, igyekeznek csökkenteni a versenyt és a konfliktusokat is, korlátozzák a szélesebb nyilvánosság előtti elszámolási kötelezettségüket, igyekeznek megkaparintani az ellenőrzést a politikai napirend fölött és szándékosan eltorzítják az állampolgári egyenlőség elvét. Ennek ellenére

megegyeztek továbbá egyéb jogállami követelmények megvalósításában (hatalmi ágak elválasztása és egyensúlya, új bírói és ügyészi szervezet, emberi és állampolgári jogok garanciális biztosítása, helyi, települési és professzionális önkormányzatok megteremtése, ombudsman intézményének bevezetése stb.), az akkori ellenzék azonban ezek alkotmányban történő szabályozását már az új legitim parlamentre kívánta hagyni.

Álláspontom szerint tehát a magyar rendszerváltás sajátossága abban áll, hogy a jog relatív funkcionális autonómiájából fakadóan a rendszerváltás jogi feltételeinek kidolgozását az új politikai rendszernek nem (*ex nihilo*) elkezdenie, hanem beteljesítenie kellett. Úgy gondolom, a kodifikációs tevékenységből jól látható, hogy a késő-kádári és az új politikai elit nagyjában-egészében, – legalábbis verbálisan – alkotmányjogilag tisztában volt a jogállamiság elveivel, intézményi rendszerével. A jogállamiság valóságát azonban eredményessége igazolja, s az már jogszociológiai kérdésfelvetés, hogy az alkotmány, illetve a sarkalatos törvények a mindennapokban mennyire életképes közjogi berendezkedést valósítottak meg, működnek-e ezek az intézmények.

III. Befejezetlen utóhang

Jóllehet, 1990-ben a rendszerváltó (konzervatív) erők igen súlyos gazdasági helyzetben lévő, működőképtelen struktúrák sokaságával bíró országot vettek át, eklektikus, túlideologizált kormányprogramjukra, jobban mondva koncepciótlanságukra nem lehetett stabil gazdaság- és társadalompolitikát építeni. A *társadalmi vagyoni és a politikai pozíciók újraelosztása* (bizonyos értelemben *a politikai leszámolás*) tekintetében többször is megtörtént a „rendszerváltás”, e törekvések jegyében kezdődött meg az új igazgatás kialakítása és a jog „továbbfejlesztése”.²⁷ A jog racionalizálódásának általunk vázolt íve megtörtött, viszonylagos autonómiája csorbát szenvedett, ennek alapvető oka pedig a jog *reinstrumentalizálásában* rejlik.

A központosításból következően társadalmi alrendszerek logikáját, karakterisztikus bináris kódjait a rendszerváltás kezdetétől a hatalmi viszonyok eltorzítják, érvénytelenítik. A nem piacorientált gazdaság szerkezetének eltorzulásából, az „új” nemzeti tőkésosztály politikai lojalitás alapján való megteremtéséből, a külföldi multinacionális cégeknek nyújtott kedvezményekből, a *bér (jövedelmi)- és adórendszerből* adódóan nincs arányos közteherviselés, nincsenek kiépítve a láthatatlan jövedelmek felkutatásának, kontrollálásának és behajtásának hatékony intézményei – ellenben hatalmas vagyoni különbségek érzékelhetők. Gazdasági ösztönzők, vállalkozóbarát hitelrendszer, igazságos adórendszer stb. híján a pénzmozgások és a befektetési források jelentős része kivonódik az államilag ellenőrizhető szférából, vagy épphogy az állam torzítja el azt kivételek megteremtésével, közbeszerzésekkel, alapítványi vagy vagyonyjuttatásokkal. *Szociális érzéketlenség okából* rendre elmaradnak a társadalmi feszültségek kezelésére alkalmas intézkedések (munkanélküliség valódi kezelése, társadalombiztosítási, egészségügyi reform stb.) Átrendeződnek, pontosabban részben politikai-és ideológiai elvárások mentén alakulnak a kultúra, az oktatás, a tudomány támogatásának szempontjai.

képesek megváltoztatni az erőviszonyokat, elindítani új politikai folyamatokat és más (gyakran nem szándékolt) új következményekhez jutnak”... Ezekon a tárgyalásokon létrejött kompromisszum „tipikusan tartalmaz olyan rendelkezéseket, mint az erőszaktól való tartózkodás, a kívülállóktól való segítségkérés tilalma... és gyakran elkötelezik magukat az újabb paktumok mint a jövőendő viták rendezésének eszköze mellett”. (In O’ Donnell Guillermo – Schmitter, Philippe C.: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. 1986. idézi: Kulcsár: Politikai rendszerváltás Magyarországon. 19. o.)

²⁷ A politikai rendszerváltásokhoz, és az ezekben következő új hatalom kiépüléséhez a kora újkori elméletek alapján, de általánosítva lásd pl. Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimitásának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, 55-90. o.

Az ún. *rendszerelváltás* során nem alakult ki (illetve nem fejlődött tovább) a minden demokratikus jogállam bázisát képező *civiltársadalom*, az autonóm, öntudatos polgár típusa, viszont új és egyre mélyülő szakadék képződött a társadalmi rétegek között. A „szabadság – autonóm [kieg. Zs.Á] – kis körei”²⁸ kevés kivétellel vegetálnak, viszont működik az öncenzúra. A szociológiai kutatások szerint (is) általánossá vált a bizalmatlanság, a bizonytalanság, a morális válság, a szolidaritás hiánya, az államot szapuló, de mindent az államtól váró attitűd.²⁹

Ahogy egy mindenkori rendszerelváltás „lépésről lépésre” megvalósítható, egy politikai struktúra felépíthető, ugyanúgy lépésről lépésre le is bontható: a jogállam demokratikus társadalmi feltételek és gyökerek hiányában – legyen az bár fennkölt eszmékkel körülbástyázott, de – pusztán *legalizmussá* válhat. A magyar rendszerelváltást illetően egyesek elégedetlenek voltak az átmenet e békés formájával: azzal, hogy elmaradt a régi és az új közötti cezúrát megvonó alkotmányozó aktus, minek következtében pusztán egy értéksemleges, formális jogállam jöhetett létre. Mások ezzel szemben a legalitást, a jog szupremáciáját már önmagában is értéknek, biztosítéknak tartották, mondván: a jogállam csak akkor az, ami, ha a jogállamot jellemző, megkülönböztető elveket kivétel nélkül saját működésének mércéjévé is teszi. A jogállam formális fogalmához való ragaszkodás – mint ahogyan a történelem többször bizonyította –, elégtelen a demokráciához (mint ahogyan a többségi demokrácia sem biztosíték a jogállami működésre): egyrészt mindent lehet alkotmányos garanciák nélkül rögzíteni, formális értelemben jogszerűen ki lehet alakítani intézményeket, eljárásmodokat, kiválasztási szabályokat, s a legalizmus, a törvényszerűség hivatkozási alapként szolgálhat irracionális, gazdaságtalan, méltánytalan, igazságtalan döntések meghozatalához is. Ezt az álláspontot képviseli mintegy kontinentális hagyományként a technokrata jogászság.

Jogelméletileg a *kontinuitás*, avagy a *változatlan jogérvényesség* álláspontja egyenes következménye a jogi pozitivizmusnak, amely szerint jog az, amit formailag helyes eljárás során hoztak létre. A normák jogi minősége független azok tartalmától, tehát az igazságtalan jog is jog. A pozitivizmus tehát a legalitás álláspontján áll, ami elsősorban a *jogrendszer önmagára vonatkozó szabályainak* megtartását jelenti. A jogrendszer folytonossága mindazonáltal nem jelent változtathatlanságot. A jog „pillanatnyi jogrendszerek” sorozatából áll, s a folytonosság ezek szabályszerű egymásutánját, láncolatát jelenti. Amíg betartják a változtatás legális módját, addig „a jogrendszer kontinuitása ebben a jogi értelemben nem függ a jogrendszert alkotó normák azonosságától, de tartalmától sem; az idő múltával elvben a jogrendszer valamennyi szabálya kicserélődhet más normára, de mégsem lesz a jogrendszer diszkontinuuus”.³⁰

A rendszerelváltás „pillanatában” azt gondolhattuk, hogy a jogállami intézmények megteremtésével, a hatalom megosztása elvének felelőlegességével, a vélemény, – az egyesülési – és a gyülekezési szabadság stb. kikiáltásával megteremtődik és stabilizálódni tud a demokratikus politikai kultúra. Az eufória elűlésével azonban kiderült, hogy „a holt markában tartja az élt. A történelmi-társadalmi fordulatok legveszedelmesebb illúziója... »a tiszta lap« igézete, a történelem »újrakezdésének« gyermektegy illúziója. A »holnapra megforgatjuk...«’, »a múltat végkép eltörölni...«, vagy – némileg hátrébb lépve – a »le jour de gloire est arrivé...« pátoza igaz lehet rövid periódusokban, kritikus fordulatok és tömegmozgósítások idején, ámde »történefilozófiává« , tartós állapotá válva csakis a történelmet (se benne természetesen az

²⁸ Utalás Bibó István egyik legismertebb, a nyugat- és kelet-európai társadalomfejlődés különbségét leíró tézisére. Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945-ös változás értelme. (In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945-1949. Magvető, Budapest, 1986, 493. o.

²⁹ A magyarok értékrendje. Anonymus Gesta Hungarorum, 2013.06.04. In [https://anonymus-hu.blog.hu/2013/06/04/osszszavarodott_magyarok_\(letoltve:_2025.01.05.\)](https://anonymus-hu.blog.hu/2013/06/04/osszszavarodott_magyarok_(letoltve:_2025.01.05.)).

³⁰ Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. In Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): Visszamenőleges igazságszolgáltatás. MTA ÁJI, Budapest, 1992, 84. o.

embereket) megerőszkolni akaró voluntarisztikus katasztrófák, »társadalomcsináló akarnokság« melegágya lehet.”³¹

A rendszerváltás folyamatában a társadalom jelentős részének értékelésében a kapitalizmus története a „jó győzelmeként”, a szocializmusé pedig a „rossz vereségként” jelent meg, s úgy tűnt, hogy a jog mint alrendszer békés mederben terelgeti az átmenetet. Azonban kiderült a társadalom demokratikus kultúra hiányában nem érti, nem értékeli és nem védi meg a jogállam szubsztantív (materiális) értékeit³², mert a többég mentalitása, attitűdjei, viselkedésmintái a félfudális struktúrák, a felemás polgárosodás, a *politikai autarkia*hoz való vonzódás jegyeit mutatják. A politikai legitimitás-irányultság a második világháború előtt, de különösen a szocializmusban az *alattvalók engedelmességének* kialakítására helyezte a hangsúlyt, nem pedig saját politikai döntéseinek igazolására, legitimációjára. Az emberek az intézményesített, hivatalos szocializáció keretében azokat az eszméket, magatartásmintákat, politikai rituálékat, érdekérvényesítési játékszabályokat sajátították el, amelyeket a hatalom elvárt tőlünk. A szocializmus egypártrendszeréből logikusan következett az óvodától kezdődően a munkahelyeken megvalósítandó közvetlen, töretlen politikai szocializáció, melynek kifejezett célja a „szocialista embertípus” létrehozása volt. A kétségbevonhatatlan modernizációs teljesítmények (az analfabetizmus megszüntetése, az iparosítás – de milyen áron? – az egészségügyi ellátás kiterjesztése) azonban nem kötődött össze önálló, szuverén magatartásminták kialakulásával. A demokratikus tapasztalatok és öntudat hagyományos hiánya miatt az emberek többségének az volt – és meggyőződésem szerint jelenleg is az – az érzésük, hogy a politikai pusztán „úri huncutság”, a hatalmasok játéka a kisemberekkel. Ezekre a társadalomlélektani beidegződésekre bármikor bizton építhet egy jogállami elveket sutba dobó hatalom, a társadalmi erőforrások monopolizálására törekvő, populista húrokat pengető politikai rezsím.

Tanulmányunkban a jog mint alrendszer relatív önállósága következtében kialakuló legitimációs szerepével foglalkoztam a magyarországi rendszerváltás folyamatában. Bár a legitimációs a politikai rendszerek számos tényező által előállt (adott) állapota, tulajdonsága, az újkori történelem bizonyítja, hogy minden nagy váltás – legyen az békés/organikus vagy forradalmi – szinte azonnal a „joghoz” nyúl, hogy fennállását legalizálja, stabilizálja, miáltal a jog legitimációs teljesítményt nyújt a rendszer számára. Ám ha a jogot mint olyat pusztán eszközként, a mindenkor politikai akarat „végrehajtójaként” fogjuk fel, funkcionális önállóságát, presztízsét, támogatottságát, érvényesülési-hatékonyági deficit miatt hitelét

³¹ Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok. Osiris, Budapest, 2000, 18-19. o.

³² A jogállamiság ma általánosan elismert elvei és követelményei a következőképpen foglalhatók össze:

1. jogállamiság, alkotmányosság és a jog elsőbbsége;
2. az alapvető emberi jogok elismerése és garantálása;
3. a hatalmi ágak szétválasztásának elve;
4. a közigazgatás jogállamiságának elve, a jogállamiság fenntartásának elve és a jogfölény elve;
5. a jogalkotási és közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálhatósága (alkotmányos és közigazgatási joghatóság);
6. a bírói függetlenség elve;
7. a jobbiztonság elve, az állami cselekvés kiszámíthatósága;
8. a bírák jogkövető kötelezettsége;
9. a büntetőeljárás jogszerűségének elve;
10. a törvényes bíróhoz, a tárgyaláshoz és az ügyvédi védelemhez való jog;
11. a fellebbezéshez való jog elve;
12. a visszaható hatály tilalmának elve, nullum crimen, nulla poena sine lege;
13. a jogi korlátozások indokoltságának és arányosságának elve.

(In Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE, Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011, 231. o.)

elveszti, úgy elvesztheti legitimáló szerepét is, delegitimáló potenciává válik akkor is, ha unostalan szajkózzuk: „a törvény az törvény”.³³

Irodalomjegyzék

1989. évi XXXI. törvénnyel módosított 1949. évi XX. törvény (Alkotmány)

Alaptörvény 2001 április 25.

A magyarok értékrendje. Anonymus Gesta Hungarorum, 2013. 06. 04., https://anonymus-hu.blog.hu/2013/06/04/osszezavarodott_magyarok (letöltve: 2025. 01. 05.)

Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. (ford. Braun Róbert – Seres Iván – Erős Ferenc – Berényi Gábor) Európa, Budapest, 1992.

Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945-ös változás értelme. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945 –1949. Magvető, Budapest, 1986.

Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. In Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): Visszamenőleges igazságszolgáltatás. Budapest, 1992, 84. o.

Cs. Kiss Lajos: Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In Szoboszlai György (szerk.): Váltók és utak, Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, Piremon, Budapest, 1990, 160-171. o.

Cs. Kiss Lajos – Fehér József: Közigazgatás és racionalitás. Az érték- és célracionális, mint társadalomszervező elvek érvényesülése a közigazgatásban. In ELTE ÁJK ACTA. XXIX kötet. ELTE ÁJK, Budapest, 1987, 125-149. o.

Jakab András – Takács Péter (szerk.): A magyar jogrendszer átalakulása. 1985/1990-2005. I-II. Gondolat – ELTE ÁJK, Budapest, 2007.

Habermas, Jürgen: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Suhrkamp, Frankfurt, 1975.

Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.

Kornai János: Mit jelent a „rendszerátalakítás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. In Közgazdasági Szemle, LIV. évf., 2007. április, 303-321. o.

Kulcsár Kálmán: A politikai rendszerátalakítás Magyarországon. (Az átmenet politikai és jogi problémái) Államtudományi Kutató Központ, Budapest, 1991.

Luhmann, Niklas: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1993.

³³ Radbruch, Gustav. Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog. (ford. Nagy Endre) In Varga Csaba (szerk.): Modern polgári jogelméleti tanulmányok. MTA, Budapest, 1977, 131. o.

Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1983.

Menzel, Hans-Joachim: Legitimation staatlicher Herrschaft durch Partizipation Privater? Duncker und Humblot, Berlin. 1980. <https://doi.org/10.3790/978-3-428-44772-5>

Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok. Osiris, Budapest, 2000.

Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog. (ford. Nagy Endre) In Varga Csaba (szerk.): Modern polgári jogelméleti tanulmányok. MTA, Budapest, 1977.

Rigó Balázs: A római történelem mint legitimációs eszköz a kora újkori angol politikai gondolkodásban. In Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai (I-II. kötet), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 88-100. o.

Rigó Balázs: Törvénybe foglalt hősök – Max Weber és a Horthy-korszak érdemtörvényei: Gondolatok a VERITAS Intézet kultusztörténeti konferenciájáról. In Újkor.hu – A velünk élő történelem <https://ujkor.hu/content/veritas-intezet-kultusz-konferencia-rigo-balazs> (2022. 07. 22.) (Letöltés: 2025.01.15.)

Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, 55-90. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.3.55>

Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémia, Budapest, 1980.

Szilágyi Péter: Jogi alaptan. ELTE, Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2011.

Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció. In Államelmélet. II. kötet, Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997, 330-341. o.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Budapest, 1987, 221-261. o.